

материалов газетных редакций в Государственном архиве Кировоградской области. Важную информацию о цензурный давление на единственную многолетнюю либеральную газету «Голос Юга» можно выделить только с «Воспоминаний...» С.П. Крамаренко. Ценность этого документа обусловлена тем, что автор был не только близок к редакции, но и хорошо ориентировался в вопросах цензуры в пределах всей страны. Также из этих «Воспоминаний ...» можно узнать, что наиболее действенным способом влияния на редакцию газеты стала система штрафов, которая только за несколько месяцев достигла суммы 8000 руб. Следует подчеркнуть, что это финансовое давление было эффективным и в материалах газеты «Голос Юга» за 1907–1914 годы отмечаем значительное сужение проблематики, понижается аналитический уровень публикаций.

Ключевые слова: цензура, штраф, газетная редакция, «Голос Юга», С. П. Крамаренко, информационный потенциал.

Krizhanivskiy V. M. Elisavetgrad “Voice of South” and censorship in the light of russian archival documents

In the Russian Empire government pursued diversified censorship policy on periodicals. It is clear that the study of censorship control over metropolitan periodicals facilitated the good preservation of materials of newspapers editorial offices and Main Censorship Directorate of the Ministry of Interior Affairs. In turn, studying the same subject at the provincial level (in this case – Elisavetgrad) is complicated by the lack of materials of newspaper editors in the State Archives of Kirovograd region. Important information about censorship pressure on a single perennial liberal newspaper “Holos Uga” can be distinguished only from a short “memories” by SP Kramarenko. The document is very valuable due to the fact that the author was not only close to the editors, but well guided in matters of censorship throughout the country. Also with these “Memories ...” you can see that the most effective way to influence the editorial was a system of fines, which only in a few months reached the amount of 8,000 rubles. It should be emphasized that the financial pressure was effective for newspaper “Holos Uga” in 1907–1914, when a significant narrowing of issues and diminished level of analytical publications were observed.

Keywords: censorship, fines, newspaper, editors, “Holos Uga”, S.P. Kramarenko, information potential.

УДК 303.446.4(470+571)"20"

О. Ю. Жиряков

БРИТАНСЬКА ТА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДА АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ІСТОРІЇ

У статті розглянуто історію розробки та використання методу “альтернативної історії” в британській та російській історіографії Другої Світової війни, встановлені й розкриті особливості методики його застосування. Дано стислу історіографію методу альтернативної історії у світовій історичній науці до середини ХХ століття. Показано несумісність методу альтернативної історії із радянською історичною наукою. Розкрито особливості використання методу альтернативної історії у сучасній британській історіографії Другої Світової війни. Розглянуто формування у російській історіографії альтернативної історії двох мало пов'язаних між собою напрямів – методологічного та емпіричного. Показано зв'язок емпіричного напрямку з відповідною британською історіографією Другої світової війни.

Ключові слова: метод “альтернативної історії”, російська історіографія Другої Світової війни, точка біфуркації, британська історіографія Другої Світової війни.

Британська історіографія Другої світової війни поряд з російською, є одними з найбільш методологічно великих та методично розвинених на сучасному етапі розвитку світової історичної науки. Тому нові методології та методи, що розробляються у них, користуються пильною увагою світового наукового співтовариства. Однією з найбільш цікавих і перспективних методичних інновацій, що використовується ними в історіографії Другої світової війни, є метод альтернативної історії.

Для перевірки ефективності цього методу та сфери його використання він має потребу в обговоренні широким колом істориків у ході наукової дискусії. Тому вивчення методу альтернативної історії у історіографії Другої світової війни та викладення його основних положень є актуальним.

Мета даної статті полягає в розгляді використання методу альтернативної історії у сучасній британській та російській історіографії Другої світової війни. Для досягнення поставленої мети ставляться наступні задачі: розглянути його генезу, установити й розкрити його ключові положення, алгоритм використання, застосування та особливості використання у британській та російській історіографії.

Альтернативна історія є одним із наймолодших напрямків у методиці історичних досліджень, він відомий під багатьма назвами: альтернативна історія, контрфактична історія, “експериментальна” історія, ретроальтернативістика і т. д. [1, с.647-654; 2, с.206-208]. Як справедливо зазначає у своїй докторській дисертації В. А. Нехамкін, “одним з важливих завдань у галузі альтернативної історії є обґрунтування наукового характеру контрфактичних досліджень, що зумовлено існуючими в даний час думками деяких вчених про їх антинауковість. Слід встановити дійсну роль і значення даних досліджень в системі наукового пізнання” [3]. Так як найбільшу відомість термін “альтернативна історія” отримав у творах американських письменників-фантастів Реймонда Дугласа “Рея” Бредбері “І грянув грім” (1952) і Пола Андерсона “Патруль

часу" (1955), то до сих пір багато істориків досі схильні сприймати альтернативну історію не як метод історичного дослідження, а як жанр фантастичної літератури.

Тому представляється за необхідне дати стислу історіографію методу альтернативної історії у світовій історичній науці.

Першим відомим нам використанням альтернативної історії відзначився ще давньоримський історик Тит Лівій у своєму епічному трактаті "Історія Риму від заснування Міста" [4]. У книзі IX, написаної близько 35 р. до н.е., кілька сторінок були присвячені гіпотетичному походу Олександра Македонського на Рим в 323 р. до н.е., який, за Лівієм, закінчився б повним розгромом великого завойовника. Незважаючи на явну упередженість, деякі припущення історика звучать досить тверезо. Однак це був лише епізод, витіюватий пасаж всередині цілком традиційної історичної праці.

Першим автором повноцінної наукової праці з використанням альтернативної історії став знаменитий британський історик Джордж Тревельян. Правда, сталося це ще у відносно молоді роки вченого, коли він переміг в одному конкурсі з роботою "Якби Наполеон виграв битву під Ватерлоо" (1907), і на той момент ця стаття не привернула особливої уваги.

Ще один англієць, Д. С. Скуайр, зібрав різні публікації на цю тему і в 1931 р. випустив перший такого роду збірник науково-популярних есе "If It Had Happened Otherwise" ("Якщо б це все ж сталося") [2, с.209].

Сер Арнольд Тойнбі, будучи вже світовою величиною історичної науки, написав статті "Якби Олександр не помер тоді ..." і "Якби Філіп і Артаксеркс уціліли ..." [5, 6] (у першій він розглядав гіпотетичні наслідки подовження життя героя античності, а в другій – його більш ранньої загибелі). Цими нашумілими роботами Тойнбі фактично і поклав початок такому напрямку в історії, як ретропрогнозування. Втім, докази Тойнбі будувалися на використанні уяви, і тому були набагато ближче до белетристики, ніж до справжньої науки. Колеги-історики сприйняли екзерсиси Тойнбі як "витівки генія", якийсь різновид наукового дозвілля.

Праці Тревельяна, Тойнбі і збірник Скуайра і з'явилися підставою для "науково-історичної альтернативи", яка протягом тривалого часу вважалася пасинком історичної науки.

Проте в очах основної маси фахівців альтернативна історія продовжувала залишатися забавною грою уяви, а не науковим методом.

Прорив відбувся завдяки американському історичному економісту Роберту Фогелю, коли в 1964 р. вийшла його книга, що стала скандально відомою, з непоказною назвою "Залізниці та економічне зростання Америки: нариси з економетричної історії" [7, с.181].

Справа в тому, що в американській історичній науці традиційно вважалося, що масове будівництво залізниць в 19 столітті стало однією з головних причин такого енергійного економічного розвитку країни. Фогель же шляхом математичних розрахунків побудував так звану контрфактичну модель - гіпотетичний варіант розвитку США, при якому замість залізних доріг основними засобами пересування по американських просторах залишилися б діліжанси і пароплави.

Результат неупереджених розрахунків вийшов парадоксальним – реальний внесок залізничного будівництва в розвиток економіки виявився мізерно малим (дорівнював національному продукту США за кілька місяців), а попит на залізниці був штучно спровокований сталеливарними магнатами. Таким чином, робота Фогеля наповал вбивала одну з "священних корів" американської історичної науки! І при цьому знаряддям служило не теоретичне розумове жонглювання, а сувора мова цифр. У 1993 р. за свої дослідження вчений був удостоєний Нобелівської премії з економіки.

Хоча висновки Фогеля знайшли схвалення далеко не у всіх фахівців, головним результатом його праць стало докорінна зміна поглядів наукового співтовариства на "альтернативну історію". Відтепер ретропрогнозування стало сприйматися як складова частина цілком серйозного напрямку історичної науки, т.зв. "кліометрії" (історико-математичних досліджень). Побудова альтернативних історичних моделей стало також вважатися цілком допустимим, хоч і дещо екзотичним, науковим методом і для інших напрямів історичної науки.

Ще одним наріжним каменем ретропрогнозування є ідея відомого бельгійського вченого, нобелівського лауреата Іллі Пригожина. Згідно з розробленим ним синергетичним підходом, розвиток суспільства не є жорстко визначеним. Спостерігається чергування періодів еволюції, коли вектор розвитку суспільства змінити неможливо і періодів бифуркаційних точок.

Предметом ретропрогнозування є вивчення бифуркаційних точок (більш відомий термін – "розвилка"), деяких ключових моментів історії, під час яких відбувається вибір шляху подальшого розвитку суспільства з віяла різних альтернатив. Вибір у таких ситуаціях практично завжди відбувається в умовах невизначеності та нестійкості балансу соціальних сил. Тому на бифуркацію можуть вплинути абсолютно, на перший погляд, незначні і суб'єктивні обставини.

Так як в британській історіографії вже існували роботи відомих істориків Дж. Тревельяна, А. Дж. Тойнбі, то нові роботи з використанням методу альтернативної історії, не зазнали самоцензури дослідників. Традиційне різноманіття методологічних підходів в британській історичній науці також сприяло відмові від принципу детермінізму – "Історія не знає умовного нахилу". Як видається, саме британські військові історики були психологічно і методично найбільш підготовлені до використання альтернативної історії, для цього їм треба було просто адаптувати широко відомий метод військово-штабної гри з розгляду майбутнього в розгляд минулого. Тому не дивно, що перша велика монографія альтернативної історії була створена колишнім офіцером Королівського танкового полка, а потім відомим англійським істориком Другої світової війни Кеннетом Максі.

У 1980 році вийшла його монографія "Вторгнення" (в 2001 надруковано друге видання "Вторгнення: німецьке вторгнення в Англію, липень 1940"). Ця монографія визначила особливості використання методу альтернативної історії у сучасній британській історіографії.

По-перше, модифікатор вибирається дослідником довільно і не обґрунтовується його приналежність до точок біфуркації. По-друге, основним методом дослідження є наратив, часто з включенням в текст документів базової Реальності. Відповідно опис тактичних сутичок вельми багатослівний і докладний. Хоча хід і підсумки тактичного бою визначається рівняннями Остроградського-Ланчестера, відхилення від середньостатистичної норми не суттєві. І тому не представляють інтересу й зазвичай не розглядаються. По-третє, дослідник вводячи модифікатор і конструюючи альтернативну реальність, інформаційне поле в якому діють історичні персонажі, бере незмінним з базової реальності.

Не можна сказати, що альтернативна історія була "terra incognita" для радянської історичної науки, однак, через зрозумілі причини, радянська історіографія, ведена принципами марксизму і партійності, рішуче відкидала "альтернативність" розвитку суспільства. Як зазначає Л.Р. Хут "Альтернативність як особлива категорія соціально-історичного пізнання не отримала скільки-небудь розгорнутої спеціальної розробки в марксистському суспільствознавстві, практично відсутня в його категоріальному апараті" [8, с.61].

У радянській науковій літературі подібні дослідження довгий час були невідомі. Характерно, що "Неможливий 1826" Н. Я. Ейдельмана (сценарій розвитку подій при перемозі повстання Чернігівського полку) було опубліковано автором у книзі "Апостол Сергій" [9] з художньо-популярної серії "Полум'яні революціонери", тобто в публікації, яка явно не претендує на науковий статус. Ситуація почала дещо змінюватися в 1980-і роки, коли почала складатися керована І.Д. Ковальченко російська школа кліометристики. Ю.В. Латов вважає, що "на жаль, сам основоположник російської кліометристики ставився до альтернативно-імітаційного моделювання історичного процесу дуже скептично, що аж ніяк не сприяло його популярності" [10]. Л.Р. Хут навпаки переконана, що "1980-і рр. відзначені в радянській історіографії появою серйозних методологічних робіт І.Д. Ковальченко, ... в яких особлива увага приділялася імовірнісному характеру історичного процесу" [8, с.62].

Розходяться думки дослідників і про початок наукової розробки альтернативної історії в російській історіографії. Ю.В. Латів вважає, що початком розробки проблеми послужила "публікація в "Питаннях філософії" концептуальної статті "Ретроальтернативістика у філософії історії" [11] відомого російського історика І.В.Бестужева-Лади. Л.Р. Хут пов'язує початок розробки з двох подій наукового життя, спеціального випуску журналу "THESIS" в 1994 р., в якому було опубліковано низка перекладних матеріалів зарубіжних авторів та проведення у 1999 р. редакцією щорічника "Одисей" круглого столу на тему "Історія в умовному способі" [12]. В.А. Нехамкін поділяє становлення методологічних та емпіричних досліджень альтернативної історії. Початок методологічних досліджень які відносяться до філософії історії, на його думку, пов'язані з публікаціями І.В. Бестужева-Лади, С.А. Екшута, а остаточно їх становлення з спільним проведенням Інституту загальної історії РАН та редакцією щорічника "Одисей" круглого столу на тему "Історія в умовному способі". Початок же прикладних він пов'язує з публікацією роботи К. Максї "Вторгнення, якого не було" [3]. Виділяється думка О.В. Бочарова [13], який відносить початок розробок до 1964 року, початку роботи сектору методології історії Інституту історії АН СРСР, під керівництвом М.Я. Гефтера.

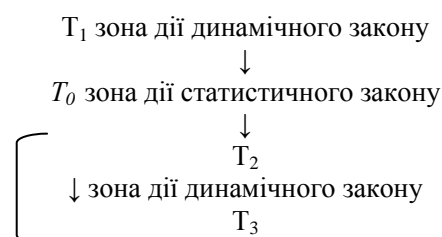
Як справедливо зазначає К. Єськов саме "у військово-історичній науці – ідея альтернативної історії як об'єктивного аналізу втрачених можливостей споконвіку була провідною парадигмою" [14]. Тому не дивно, що саме російські історики, зайняті вивченням Другої світової війни, першими зважилися використовувати метод альтернативної історії на практиці.

Як вірно зазначив В.А. Нехамкін, стимулом до теоретичної розробки нового методу історичного дослідження став вихід у 1995 році дослідження групи англо-американських істориків за редакцією К.Максі (К.Максей) "The Hitler Options". У 2001 році був виданий її російський переклад під назвою "Упущені можливості Гітлера". А в післямові до неї С.Переслегінін були сформульовані основні вимоги до нового методу, що отримав назву "альтернативна історія". Його теоретичною основою стала біфуркаційна гіпотеза.

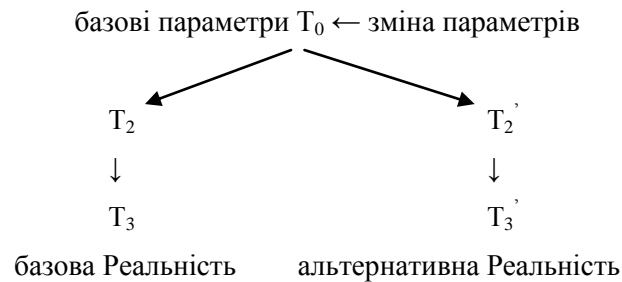
Суть біфуркаційної гіпотези полягає в наступному: є деяка послідовність зв'язаних одна з одною подій, параметризованих фізичним часом. Зв'язки ці носять причинно-наслідковий характер, тобто існує якийсь динамічний закон, який керує рухом системи, причому це керування здійснюється винятково від минулого до майбутнього.

Якщо $T_1 < T_2$, то зміна системи в момент часу T_2 ніколи не змінить систему в момент часу T_1 . Так як система "історія" гомеостатична (стійка система, що нівелює відхилення), тобто є лише рахункова кількість точок, у яких зміни в момент часу T_0 викличуть зміни в момент часу T_2 . Причому як завгодно малі зміни в точках T_0 можуть викликати які завгодно помітні зміни в точці T_2 . Отже, у даних точках діє не динамічний, а статистичний закон. Графічно це представлено на схемах 1, 2.

Схема 1. Дискретність динамічного й статистичного законів у системі "Історія"

Схема 2. Розбіжність базової й альтернативної Реальності

С.Переслегін попереджує, що “альтернативна історія” є дуже складним методом. Від дослідника вимагається не тільки досконале володіння фактами, але також “він повинен відчувати вузлові точки історичного процесу, розбиратися в діалектиці суб’єктивного / об’єктивного, розуміти взаємозв’язок гомеостатичного й наведеного поведіння системи, орієнтуватися в катастрофічних рішеннях, коли найменші зміни початкових умов призводять до колосальних змін динаміки” [15, с.398-399].

Систематизувавши й упорядкувавши теоретичні розробки С.Переслегіна [16, с.477-489; 15, с.391-401], видається можливим подати такий алгоритм застосування цього методу:

на першому етапі необхідно провести наступну роботу:

- досконально вивчити фактографічний матеріал;
- простежити повну генезу системи;
- виявити усі системні елементи й визначити всі їх функції;
- провести справжню класифікацію системних зв’язків на основні, другорядні, випадкові;

2) на другому етапі встановити передбачувані точки біфуркації;

3) на заключному етапі провести дослідження істинності точок біфуркації за наступним алгоритмом (С.Переслегін пропонує для нього назву “алгоритм Азімова” [16, с.479]): зміна параметрів базової Реальності → розвиток результуючої Реальності → максимальна очікувана реакція → спад Відхилення → повернення до базової Реальності.

Якщо через певний часовий проміжок відбудеться збіг результуючої Реальності з базовою Реальністю, то дана точка не є “критичним моментом історії”, якщо ж збігу результуючої Реальності з базовою Реальністю не трапиться й виникне стійка альтернативна Реальність, то, значить, “критичний момент історії” виявлений і доведений.

Такий метод досить швидко був включений російськими істориками Другої світової війни до методичного апарату. Ще в 2000 році С.Переслегін засмучується, “що й при радянській владі, і в роки перебудови, і в наш демократичний час фахівці-історики бігли альтернативних версій паче вогню” [15, с.392] і дивуються: “... Тим більшим виявилось наше здивування, коли побачили оригінал цієї книги, а також перелік її авторів, серед яких професійні військові історики ... Виходить, і сама альтернативна військова історія на Заході сприймається як заняття цілком шановане?” [15, с.392].

Однак уже в 2005 році О.Широкорад жорстко заявляє, що “будь-який серйозний історичний аналіз повинен містити в собі розгляд альтернативних варіантів” (виділення О.Широкорада) [17, с. 252].

О.Широкорад найпершим, серед усіх російських істориків Другої світової війни, використовував метод “альтернативної історії”. У ході використання цього методу він емпірично виявив критерії можливості його застосування та вірність деяких теоретичних розробок.

По-перше, обмеженість кількості модифікаторів / ітерацій (єдиний термін для позначення змін параметрів системи ще не склався). О.Широкорад попереджує: “На мій погляд, історик повинен розглядати тільки одну-дві ітерації, а далі починається ненаукова фантастика” [17, с.252]. Таким чином, О. Широкорад в ході практичного використання підтвердив вірність зазначеного в теоретичній статті Ю.В. Латова принципу “мінімально необхідного впливу” [10] і необхідність його суворого дотримання.

У той же час теоретичне положення про дотримання принципу екстраполяції, тобто необхідність розглянути подальший розвиток альтернативного варіанту історії викликали заперечення практиків. Цей метод діє тільки в зоні першої точки біфуркації. На думку О.Широкорада, “...історик може сказати, ... якими були б найбільшчі наслідки. А от подальше прогнозування подій уже віддає фантастикою, оскільки число варіантів розвитку подій росте в геометричній прогресії” [17, с. 252].

У 2010 році видавництво Ексмо замовило провідним російським історикам три моделі альтернативної історії: “Перший удар Сталіна. 1941”, “Гітлер - переможець. Чи міг фюрер виграти війну” і “Альтернативна реальність 1941. Все могло бути інакше” опубліковані в збірнику “1941. Зовсім інша війна” (2011 р.). Різні історики по-різному впоралися з даним дослідницьким завданням. У збірці є приклади як цілком кваліфікованого використання методу альтернативної історії, так і явні провали.

Однак деякі загальні висновки можна зробити. По-перше російські дослідники Другої світової війни прийняли метод альтернативної історії як наукового пізнання. Найбільш чітко це сформулював О. Ісаєв, який вказав, що даний метод “є одним з інструментів вивчення історії” [18, с.8].

По-друге, в основу використання методу дослідниками Другої світової війни покладений алгоритм розроблений С.Б. Переслегіним, теоретичні розробки І.В. Бестужева-Лади, Ю.В. Латова, В.А. Нехамкіна ними не використовуються.

По-третє всі дослідники згодні в тому, що “вивчення історії є перебір можливих варіантів” [19, с.186], бо без “детального розбору нереалізованих варіантів багато в подіях того часу залишається незрозумілим, в першу чергу відносний вплив різних причин...” [20, с.274].

Таким чином, російські дослідники Другої світової війни бачать основне застосування методу альтернативної історії, як інструменту для вивчення значущості та взаємозв'язку різноманітних факторів (економічних, соціальних, культурних, політичних) та їх впливу на історичний процес. У цьому вони розходяться з фахівцями з методології. І.В. Бестужев-Лада впевнений, що основним застосуванням альтернативної історії є вивчення “оптимальності віртуальних сценаріїв, що дозволяє отримувати з них уроки на майбутнє” [11, с.122], солідарний з ним і Ю.В. Латов - “головна мета ретропрогнозу - оцінка оптимальності реальних подій шляхом їх порівняння з найкращими альтернативами” [10].

На сучасному етапі метод альтернативної історії дозволяє значно розширити пізнавальні можливості при вивченні конкретної проблеми. Є робоча методика С.Б. Переслегіна (при всій її не досконалості) застосування даного методу під час розгляду такої проблематики як війни.

Метод альтернативної історії принципово не є сумісним з властивим радянської історіографії детермінізмом, тому й не дивно, що в радянській історіографії відсутні як методологічні, так і емпіричні розробки даного методу.

Як прийнятий науковий метод історичної науки він був розроблений в рамках “нової економічної історії” американської історіографії Р. Фогелем.

Навряд чи можна погодитися з Л.С. Яковлевим, що в “жанрі альтернативної історії здійснюється апробація нового типу історичної свідомості” [21, с.60]. Більш точно визначив місце методу альтернативної історії Є.Н. Довиденко “можливості застосування методу варіативно-моделюючого пояснення в історії величезні” [22, с.34], проте “моделювання має свої межі застосування і його не можна ідеалізувати і абсолютизувати” [22, с.34].

У російській історіографії альтернативної історії вочевидь видно два мало пов'язаних між собою напрями - методологічний та емпіричний. Отже, зберігається, відзначена ще в 2002 році О.В. Бочаровим ситуація, що “немає спроб йти по шляху синтезу та узгодження різних підходів” [13].

Перший напрям - це методологічна робота в сфері філософії історії, пов'язана насамперед з роботами І.В. Бестужева-Лади, Ю.В. Латова, С.А. Екштута, В.А. Нехамкіна.

Другий напрям - емпіричне використання методу альтернативної історії при вивченні конкретної історичної проблематики. Найбільш легко цей метод міг бути сприйнятий істориками війн. Тому саме російські історики Другої світової війни розпочали його масове використання. Причому методика його застосування була розроблена С.Б. Переслегіним незалежно від методологічних розробок російських фахівців з філософії історії, а спиралося на емпіричні дослідження британських фахівців, насамперед К. Максі. Можна сказати, що використання методу альтернативної історії в російській історіографії Другої світової війни це теоретична надбудова С.Б. Переслегіна над емпіричними роботами К. Максі. Тому зв'язок емпіричного напрямку з відповідною британською історіографією Другої світової війни, більш значущий ніж з методологічним напрямком російської історіографії. Можна сказати, що емпіричний напрям є пізнішою, покращеною і адаптованою версією британської історіографії.

Джерела і література

1. Савельева И.М. История и время. В поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М.: «Языки русской культуры», 1997. – 800 с.
2. Хук С. «Если бы» в истории / С. Хук // THESIS. – 1994. – № 5. – С. 206-215.
3. Нехамкин В.А. Альтернативы прошлого в философии истории: теоретико-методологический анализ : автореф. дис. на соискание учёной степени докт. философ. наук : спец. 09.00.11 «Социальная философия» / В.А. Нехамкин. – М., 2008. – Режим доступа до автореф.: <http://www.dissercat.com/content/alternativy-proshlogo-v-filosofii-istorii-teoretiko-metodologicheskii-analiz>
4. Тит Ливий. История Рима от основания города: в 3 т. / [Отв. ред. Е. С. Голубцова]. – М.: Наука, 1989. – (Серия «Памятники исторической мысли»). Т. 1. Книги 1-10. – 1989. – 576 с.
5. Тойнби А. Если бы Александр не умер тогда... / Арнольд Тойнби // Знание-сила. – 1979. – № 2. – С. 39-42.
6. Тойнби А. Если бы Филипп и Артаксеркс уцелели... / Арнольд Тойнби // Знание-сила. – 1994. – № 8. – С. 60-65.
7. Левчик Д.А. Роберт Уильям Фогель и «новая экономическая история» / Д.А. Левчик // Новая и новейшая история. – 1989. – № 6. – С. 181-192.
8. Хут Л.Р. «История неслучившегося» или проблема альтернативности исторического развития: историографический аспект / Л.Р. Хут // Гуманитарная мысль Юга России. – 2006. – №1. – С.60-78.
9. Эйдельман, Н.Я. Апостол Сергей: Повесть о Сергее Муравьеве -Апостоле / Н.Я. Эйдельман. – М.: Политиздат, 1980. – 365 с.
10. Латов Ю.В. Ретропрогнозирование: фантастика или наука? / Ю.В. Латов. // Вестник Юридического института МВД России. – Вып. 4. – М.-Пермь: ЮИИ МВД России. – 2000. Режим доступа до стат.: http://institutional.narod.ru/history/latov.htm#_ftn7.
11. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории / И.В. Бестужев-Лада // Вопросы философии. – 1997. – № 8. – С. 112-122
12. Одиссей. Человек в истории. 2000. – М.: Наука, 2000. – 344 с.
13. Бочаров А.В. Проблема альтернативности исторического развития: историографические и методологические аспекты: дис. ... кандидата ист. наук. 07.00.09 / Бочаров Алексей Владимирович. – Томск, 2002. – Режим доступа до дис.: <http://klio.tsu.ru/contents.htm>.
14. Еськов К. Кузница и гвоздь («альтернативная история» против «криптоистории») / Кирилл Еськов // Консерватор. – 30 мая – 5 июня 2003. – № 18. Режим доступа до стат.: http://fan.lib.ru/e/eskov/text_0060.shtml.
15. Переслегин С. Послесловие редактора / Сергей Переслегин // Упущенные возможности Гитлера / Сергей Переслегин. – М., 2001. – С. 391-400.

16. Переслегин С. Стратегическая ролевая игра как метод исторического моделирования / Сергей Переслегин // Упущенные возможности Гитлера / Сергей Переслегин. – М., 2001. – Приложение 3. – С. 475-489.
17. Широкоград А.Б. Россия выходит в мировой океан. Страшный сон королевы Виктории / А.Б. Широкоград. – М.: Вече, 2005. – 416 с..
18. Исаев А. Случайности и закономерности // Сборник: 1941. Совсем другая война / Алексей Исаев. – М.: Яуза, Эскмо, 2011. – С.7-36.
19. Хмельницкий Д. История в сослагательном наклонении // Сборник: 1941. Совсем другая война / Дмитрий Хмельницкий. – М.: Яуза, Эскмо, 2011. – С.185-194.
20. Савин В. Как это бы было в июле 1941 года, или операция, так и оставшаяся безымянной // Сборник: 1941. Совсем другая война / Владислав Савин. – М.: Яуза, Эскмо, 2011. – С.274-300.
21. Яковлев Л.С. Социальные функции альтернативной истории / Л.С. Яковлев // Антро. Анналы научной теории развития общества. – 2009. – Вып. 6. – С. 48–60.
22. Давыденко Э.Н. Актуальные проблемы поливариантности и конструирования исторического процесса / Э.Н. Давыденко // Гуманітарний часопис. – 2008. – № 4. – С. 27–35.

Жиряков А. Ю. Британская и российская историография Второй мировой войны: использование метода альтернативной истории

В статье рассмотрены история разработки и использования метода «альтернативной истории» в британской и российской историографии Второй мировой войны, установлены и раскрыты особенности методики его применения в них. Дана краткая историография метода альтернативной истории в мировой исторической науке до середины XX века. Показана несовместимость метода альтернативной истории с советской исторической наукой. Раскрыты особенности использования метода альтернативной истории в современной британской историографии Второй мировой войны. Рассмотрено формирование, в российской историографии альтернативной истории, двух мало связанных между собой направлений – методологического и эмпирического. Показана связь эмпирического направления с соответствующей британской историографией Второй мировой войны.

Ключевые слова: метод «альтернативной истории», российская историография Второй Мировой войны, точка бифуркации, британская историография Второй Мировой войны.

Zhiryakov A. Yu. The British and Russian Historiographies of Second World War: Using the method of alternative history

In the article the history of working out and the method of «alternative history» in the British and Russian historiographies of Second World War has been considered, the peculiarities of their methodology of its application have been determined and revealed. A concise historiography of the alternative history method in the world historical science to the middle of the 20th century has been given. The incompatibility of the alternative history method and the Soviet historical science has been shown. The peculiarities of using the alternative history method in the modern British historiography of the Second World War have been revealed. The formation of the alternative history of too not enough connected with each other directions – methodological and empirical in the Russian historiography has been reviewed. The connection between the empirical direction and the corresponding British historiography of the Second World War has been shown.

Keywords: an «alternative history», Russian historiography of the Second World War, the point of bifurcation, British historiography of the Second World War.

УДК 94(477)(031)"1909/1916"

С. М. Борчук

ПЕРША УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ: СТРУКТУРА ВИДАННЯ І ЗМІСТ

У статті проаналізована перша вітчизняна модерна енциклопедія «Український народ в его прошлом и настоящем». З'ясовані передумови виходу в світ першого українського енциклопедичного видання, охарактеризована практична робота ініціаторів над впорядкуванням проекту, відображені структура і змістова наповненість багатомного видання та показані труднощі, які виникли в процесі підготовки енциклопедії.

Ключові слова: енциклопедія, проект, публікація, редакційна рада, том, редагування, рецензія.

Опубліковані російською мовою енциклопедії наприкінці XIX – початку XX ст. не відповідали потребам тогочасного українського суспільства, і передусім української інтелігенції, котра очолює національно-визвольний та культурницький рух. Тож потреба створення власне української енциклопедії на рубежі XIX–XX ст. усвідомлювалась більшістю національно свідомих вчених і громадських діячів. Однак на шляху до її видання існувала ціла низка перепон, найсуттєвішими з яких були: відсутність власної поліграфічної бази через дієвість Емського указу; відсутність достатніх джерел фінансування, адже більшість меценатів не наважувалися вкладати кошти у фактично незаконну діяльність та політична цензура і політичний контроль над всіма проявами українства, що здійснювався царською адміністрацією на території Малоросії. Саме